

rusmir mahmutćehajić

o dizdarovom
kamenom spavaču
u vidiku perenijalne
filozofije

Pjesnik, putovi i slovo

Čovjek jeste volja, ljubav i znanje, ali vazda u jednome i istom jastvu koje u dva časa ne ostaje jednako. Iako volju, ljubav i znanje u jastvu određuju i pojave vanjskoga svijeta, oni su ipak u tome jastvu kao svome prvom izvoru i svome krajnjem ušću. Ta razlučenost volje, ljubavi i znanja između ljudske unutarnjosti i vanjskog svijeta nameće pitanje: Šta je izvor volje, ljubavi i znanja?

I pored toga što navedeno pitanje ima neizbrojivo mnoštvo odgovora, ono nikada ne može biti razriješeno tako da znači okončanje čovjekovog traganja za njim. Okončanje tog traganja značilo bi i okončanje čovjeka. Svi se ti odgovori raspoređuju između dvije krajnosti.

U prvoj krajnosti svako pravo znanje je u ljudskome jastvu. Na čovjeku je da ga ozbilji. A uloga svega na zemlji i nebesima, kao i svega među njima, jeste da podsjeća čovjeka na to znanje u njegovoj srijedi.

U drugoj krajnosti, vanjski svijet je postavljen naspram čovjeka tako da čine dvije odvojene zbilje. Znanje je odnos čovjeka kao saznavatelja i svijeta kao saznavanog. Potčinjavanje svijeta je put njegovog saznavanja. Nema ničeg u ljudskom znanju što u njeg nije dospjelo preko osjetne veze s vanjskim svijetom.

Dva su izvora volje, ljubavi i znanja koja su, čini se, u modernim dobima postala zamračenija nego što su bila prije. To su vjesništvo i pjesništvo. Bez tih izvora volje, ljubavi i znanja nije moguće shvatiti svetost umjetnosti i nauka. Gdje god i kad god

se ti izvori pokažu, javljaju se i lažno vjesništvo i lažno pjesništvo. A postoje li i pouzdani načini njihovog razlučenja?

Oprečnost lažnog vjesništva i lažnog pjesništva ukazuje na čovjekovu razlučenost između najniže nizine i najviše visine. Nijedan od oblika u kojima je ta razlučenost pokazana nema značenje konačnog ljudskog stanja. Gdje god čovjek dospio, u mogućnosti nizine ili visine, on ostaje otvoren i za spuštanje i za uzlaženje.

Ova knjiga je raspravljavanje o perenijalnim pitanjima čovjekovih mogućnosti, i to preko ukazivanja odnosa vjesništva i pjesništva.

Svi oblici vjesništva i pjesništva obznanjaju se u odnosu govornika i slušatelja, ili teksta i čitatelja. Ali nema govora iza kojeg nije tišina. A tišina nije isto što i ništa. S obzirom na to da svaki govor dopijeva u postojanje iz tišine, te da se njoj i vraća, tišina vazda ostaje početak i cilj kazivanja.

Čovjekov odnos s vanjskim svijetom može biti znanje. Taj odnos postaje govor tek nakon unutarnjeg poticaja da znanje bude izvedeno u kazivanje. Svijet sa svim svojim obzorjima, kao i jastvo, jeste na neki način tekst iznad kojeg je vazda govor kao počelo. Ali, tišina ili tajna vazda su iznad govora. Kada je tekst posve u tišini, on ostaje živ i otvoren za odnos sa živim čovjekom. To jeste tako, jer čovjekova srijeda pripada potpunoj tišini ili tajni koja ima neizbrojive mogućnosti obznanjenja u govoru.

Nijednome tekstu ne pripada samo jedan govor. Tišina je i ispod i iznad teksta, jer se svako jastvo obznanjuje iz te jedne i iste tišine na neponovljiv način u usporedbi s bilo kojim drugim jastvom. Preko govorenja i teksta čovjek se može vraćati tišini ili Duhu. A Duh ne prestaje govoriti preko pojava u obzorjima i jastvu, i to vazda na način koji nije uvjetovan nijednom pojavom od početka do kraja. Ta njegova neuvjetovanost daruje čovjeku slobodu kao odnos s posve Neuvjetovanim. Kada taj govor vodi ili uznosi čovjeka prema Jastvu kao Jednosti svega, to je, prema svetoj tradiciji, govor Svetog Duha preko vjesnika ili pjesnika.

Bude li usvojeno spoznanje da je vjesništvo završeno, te da su vrata ljudske savršenosti i dalje otvorena, onda su u pjesništvu, kao vezi jastva i Jastva osnaženi i obećanje i opasnost za čovjekovo ozbiljenje u savršenosti. Tim osnaženjem čovjek i svijet

ubrzano idu prema nekom obratu u kojem će se zbiti razlučenje postojećeg sutona u jasnoću tame i svjetlosti, pohlepe i darežljivosti, neznanja i znanja, te laži i istine.

Dizdareva je pjesnička objava spuštена u dobu prevlasti slike bića koje presudno određuju količina i moć. U toj slici raz-Um je jedini vodič na jednome putu prema “kraju historije”. Od te lažne razumske trezvenosti Pjesnik preokreće sliku bića u govor Spavača, u san i smrt kao izvore znanja.

Spavač se okreće od “novog”, prenijetog znanja, u kojem su odbačena transcendentna i ahistorijska nada u izbavljenje na koje upućuje svaki sveti nauk. On se okreće od razumske varke o “savršenom” društvu prema otkrivanju, ili zbilji savršenog čovjeka.

Pjesnik naspram raz-Uma i jednog i jedinog puta postavlja Spavačevo kazivanje o putovima. Da bi odgovorio o putu među putovima, Spavač se okreće sebi kao onome koji se pita i saznaje. Nije moguće naći odgovor o putovima mimo slova o čovjeku.

Naspram čovjeka, kao jedinog izvora znanja o putu, stoje nebesa kao najveća i najstrašnija prijetnja nad čovjekovom sićušnošću i niskošću. U tome rasponu, od svoje nizine do najdaljeg neba, obznanjen je jedan i jedini put u jastvu – od tijela prema Duhu, od ja do Ja. Tek s tim znakom uspravnog puta, od nizine prema visini, raspoznatljivi su zemaljski otisci neba. Nakon *Putova, Slova o čovjeku, Slova o nebu*, Spavač otvara *Slovo o zemlji*. U svakome znaku svoje bosanske zemlje i njene historije, on goneta pitanje svog ozbiljenja. Spavač se sabire u *Poruci* kao potpunom razlučenju “ja” (kao slike Boga) i “ti” (kao svih obzorja u kojima su prijetnje zaborava srijede ljudskosti kao riznice svih slova).

Spavač podsjeća na prijelaske: od jave u san, i još dalje – u smrt. Ali šta su java, san i smrt?

Čovjek jest stvoren slab i zaboravan, ali u najljepšoj uspravljenosti. Slabost mu stalno prijeti zaboravljanjem istine njegove stvorenosti. Zaboravljanje ga, pak, odvaja od najpresudnijeg svjedočenja – nema ja do Ja. To Ja jest Živi, Stojeći, ni snenošću ni snom obuhvaćeni, Živi koji ne umire. Na Njega ga kao Mir, Znajućeg, Volećeg i Lijepog podsjećaju mirni u svim svjetovima i mnogi među ljudima. Na to ga podsjećaju znakovi u obzorjima i

njegovom jastvu. Tek u snenosti i snu u odnosu na javu kao privid u kojem zaboravlja da nema ja do Ja, tek sa smrću svog zaborava, čovjek se budi u svjedočenju da nema ja do Ja i da je Njegovo Lice svugdje. Kada čovjek umre kao zaboravljajući, probudi se kao onaj za kojeg Živi kaže: “Kada ga zavolim, Ja sam sluh kojim sluša, vid kojim vidi, ruka kojom hvata i noga kojom hodi.”¹

Mehmed Alija Dizdar, najpoznatiji bosanski pjesnik ovog doba, rođen je 1917. godine u Stocu, središnjem gradu Huma, južne pokrajine Bosne.

Čitatelji Dizdara uglavnom ne znaju po imenima koja su mu dali njegov otac Muharem i majka Nezira, rođena Babović. Oni ga znaju po njegovom književnom imenu Mak - tajnom nadimku koji je koristio kao član antifašističkog pokreta tokom Drugog svjetskog rata. (Makova majka i sestra Refika ubijene su 1945. godine u logoru Jasenovac. Tako su nacisti kaznili nedostupnog Maka.)

Iako je pisao i objavljivao pjesme od rane mladosti pa sve do smrti 1971. godine, Mak Dizdar je najpoznatiji po pjesničkoj knjizi *Kamen i spavač*, međašu u bosanskom i južnoslavenskom pjesništvu dvadesetoga stoljeća.

Prvo izdanje *Kamenog spavača* objavljeno je 1966. godine. Netom pred svoju smrt, pjesnik predaje *Prvoj književnoj komuni* (mostarska izdavačka kuća) rukopis inačice te knjige, čiji oblik još jasnije odražava tajanstvo sudbine Bosne.² To izdanje *Kamenog*

¹ Bukhari, 8:336-37.

² Formalno gledajući, jezik, značenja i simboli u kazivanjima, koja su u ovoj knjizi, jesu bosanski ali u vidiku perenijalne filozofije. O njihovoj povezanosti sa srednjovjekovnim grebljima, zemljom i bosanskim identitetom u pjesništvu Maka Dizdara vidjeti u Buturović, *Stone Speaker*. O ključnim činiteljima bosanske zagonetke u modernim vidicima Noel Malcom kaže: “Bila je to zemlja s političkom i kulturnom historijom, drugačija od svake druge zemlje u Europi. Velike religije i velike sile europske historije tu su se nametnule povezane: carstva Rima, Karla Velikog, Osmana i Austro-Hungara, i vjere zapadnog kršćanstva i istočnog kršćanstva, judaizma i islama.” (Malcom, *Bosnia: A Short History*, xix). Dizdarevo ključno pitanje je o Bosni kao neodredljivoj i neuhvatljivoj polifoniji koja izmiče uobrazilji jave. U *Kamenom Spavaču* to Pjesnik sabire ovako: “Pitao jednom tako jednoga vrli pitac neki: /A kto je ta šta je ta da prostiš/Gdje li je ta/Odakle je/Kuda je/Ta/Bosna/Rekti/A zapitani odgovor njemu bitan tad dade: /Bosna da prostiš jedna zemlja imade/I posna I bosa da prostiš/I hladna i gladna/I k tomu još/Da prostiš/Prkosna/Od/Sna” (Dizdar, *Kamen i Spavač/Stone Sleeper*, 172-75). O tome istom pitanju o Bosni, Selimovićev Hasan, junak romana *Derviš i smrt*, kaže: “Ni sahat hoda odavde postoji zaostali vilajet kakav je teško i zamisliti. Tu, pored vas, nedaleko od ovog vizantijskog sjaja i bogatstva koje

spavača objavljeno je 1973. godine, dvije godine nakon pjesnikove smrti.³

Dizdarev Spavač kazuje o perenijalnim pitanjima porijekla, puta i svrhe čovjekovog bivanja u svijetu, i to preko *krstjana*, vjernika zasebne srednjovjekovne Crkve bosanske, koji počivaju ispod stećaka, grebnih kamenova, čekajući Sudnji dan.⁴ Osamljeni ili okupljeni u greblja, stećci još uvijek određuju prostorni, kulturni i vjerski lik Bosne.⁵ Oni su i dalje u središtu nesporazuma i rasprava o porijeklu i budućnosti bosanske pluralnosti.

Knjiga *Kameni spavač* je osjećana kao cjelovit pjesnički govor. Dočekana je s radošću i čuđenjem, jer su njeni čitatelji u njoj pronalazili neko njima pripadajuće izgubljeno blago. Većina njih nije mogla prepoznati taj govor u vidiku perenijalne mudrosti, jer su u novome dobu okrutno porečeni tradicijska intelektualnost i svi oblici kulture s njome povezani. U vrijeme njegovog prvog objavljenja, Spavačev govor je više osjećan nego shvaćan. Od čovjeka komunističkog doba očekivano je da se odrekne svega što nije mjerljivo, te da se pokloni pred obećanjima o “kraju historije”

se sakuplja iz cijelog carstva, žive vaša vlastita braća, kao prosjaci. A mi nismo ničiji, uvijek smo na nekoj međi, uvijek nečiji miraz. Zar je onda čudo što smo siromašni? Stoljećima mi se tražimo i prepoznajemo, uskoro nećemo znati ni ko smo, zaboravljamo već da nešto i hoćemo, drugi nam čine čast da idemo pod njihovom zastavom jer svoje nemamo, mame nas kad smo potrebni a odbacuju kad odslužimo, najtužniji vilajet na svijetu, najnesrećniji ljudi na svijetu, gubimo svoje lice a tuđe ne možemo da primimo, otkinuti a neprihvaćeni, strani svakome i onima čiji smo rod, i onima koji nas u rod ne primaju. Živimo na rezmeđu svijetova, na granici naroda, svakome na udaru, uvijek krivi nekome. Na nama se lome talasi istorije, kao na grebenu. Sila nam je dosadila, i od nevolje smo stvorili vrlinu: postali smo plemeniti iz prkosa. Vi ste bezobzirni iz bijesa. Ko je onda zaostao?” (Selimović, *Derviš i smrt*, 340-41).

³ Na osnovi tog izdanja Francis R. Jones je napravio engleski prijevod koji je objavljen kao Dizdar, *Kameni spavač/Stone Sleeper*. Uz to dvojezično izdanje Jones je u svome pogovoru dao i povijest svog prijevoda. Vidjeti također Jones, “Bringing Mak into the Mainstream – Textual and Cultural Issues in Translating Dizdar’s Kameni Spavač”.

⁴ Amila Buturović piše o stećcima u Dizdarevom viđenju Bosne: “Uz to, stećak je, u Dizdarevoj pjesničkoj kartografiji, u središtu bosanskog “bivanja između”: tekstovno, na rubovima starih rukopisa; topografski, na okrajima prastarih šuma; kulturno, na granici zaborava. To višestruko bivanje na rubu okreće stećak u pupak Bosne, samu jezgru njene graničnosti: “Takva njena situacija odrazila se i u njenoj staroj pismenosti, književnosti i umjetnosti.” (Buturović, *Stone Speaker*, 48; navod na kraju kazivanja Buturovićeve je Dizdarev, *Stari bosanski tekstovi*, 11).

⁵ Vidjeti Bešlagić, *Stećci - Kultura i umjetnost*; Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*; Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima / Ornamental motifs on tombstones from Medieval Bosnia and surrounding regions*.

koji je na dohvat ruke revolucionarnoj eliti. I ne samo da se pokloni, već i da žrtvuje i sebe i druge za taj zemaljski cilj.

Godine 1945. u Bosni je uspostavljena komunistička vlast. Ta zemlja je postala dio jugoslavenske komunističke federacije. Vladajuća elita je svoju sliku svijeta proglasila apsolutnom istinom. Sve što je bilo suprotstavljeno toj ideologiji smatrano je nedovršenošću koju treba ili promijeniti ili otkloniti. Budućnost je pokazivana kao zemaljski raj, a sve mimo dostižnih granica prostora i vremena proglašavano je nepostojećim.

Gledajući izvana, Mehmed Alija Dizdar je u cijelosti bio u toj priči o čovjeku, društvu i svijetu. Odrastao je u vremenu okrutnog poricanja sveg njegovog kolektivnog naslijeđa, teško opisive patnje i siromaštva, uz komunistička obećanja o sretnoj budućnosti. Osim komunizma, širile su se i ideologije nacionalizma i liberalizma, nacizma i fašizma, u kojima je pretpostavljena mogućnost da se čovjek ozbilji u društvu kao presudnoj pozornici, a ne u sebi i svome središnjem položaju, u ukupnosti vidljivog i nevidljivog svijeta.

U gotovo svakom prikazu života Mehmeda Alije Dizdara, on je, zajedno s većinom svojih drugova, uključen u tokove društvenog preuređivanja koji će, prema tvrdnjama “avangarde radničke klase”, nužno dovesti, preko revolucionarnih promjena, do “besklasnog društva” i “zemaljskog raja”. U njegovom privatnom i javnom životu nije, čini se, vidljivo ništa od tradicijskog naslijeđa. Nije poštovao zakon o dopuštenom i zabranjenom jelu i piću, niti zagovarao ustegnutost pred nasladnim izazovima. Ali njegov *Kameni spavač* je, možda, najodlučnije govorenje, mišljenje i pjevanje koje stoji upravo nasuprot moderne slike svijeta. Čini se da ni u jednome govoru tog doba istina nije tako uvjerljivo obznanjena kao u Spavačevom pjesničkom otkrivenju. Sve je u tome govoru obrnuto u odnosu na ideologijsku sliku. Pred jedan i jedini put prema ‘kraju historije’ postavljeni su putovi. Slovo o svijetu kazano je preko svjedočenja nerazdvojjivosti čovjeka, neba i zemlje.

Dizdar je svjedok i sudionik poricanja i razaranja tradicijskog naslijeđa Bosne. I upravo u trenutku kada prelazi granice svog prisilno zatvorenog jastva, događa se obrat od ideologijskih konstrukcija prema jastvu kao oceanu nad kojim lebdi Duh. U

tome se pojedinačna volja, potčinjena instrumentalnom raz-Umu, pokazuje posve nemoćnom. Možda Spavač govori o tom Pjesnikovom obratu:

(Bože
Oprosti mi
Što sam tek došao
Tamo odakle sam pun nade i pošao)
(“bbbb 14”)

Tim Dizdarevim pjesničkim otkrivenjem posvjedočeno je da ni jedno jastvo ne može odabrati svojom voljom istinu a da mu ona bude potčinjena. Istina odabire svoje govornike jer ona je vazda iznad jastva, neovisno o tome koliko je ono u nizini ili u visini. Ni jedno od ljudskih mjerila ne može biti nametnuto istini. Ona je u svakome jeziku i vremenu, ali vazda dostupna i u skladu sa stanjem jastva koje je u neprestanome mijenjanju.

U knjizi *Kameni spavač* posvjedočuje se glas iz najdublje ljudske srijede, glas nestvorivog i neuništivog Duha u čovjeku, onaj glas koji je u postrenesansnim stoljećima bio zaglušivan galamom po trgovima i u pohodima na tvrđave starog svijeta. To je glas čovjeka kao takvog, sume sveg stvaranja, koji svoje oblike prima u svim vremenima i svim jezicima, a koji je preko *Kamenog spavača* obznanjen iznova kao bosanski, jezikom i obzorjima u koje je primljen. Obznanjen je u svijet nakon njegove utajenosti, iza znakova isklesanih po stećcima, ispisanih u poveljama i knjigama⁶, preostalih i raspršenih nakon svih pokušaja da budu uništeni. Preživjele knjige i njihovi dijelovi su samo tragovi onog govora koji ne iščezava, sve dok ima ljudi povezanih s njima.

Govor je riznica znanja, vijenac svjetlosti oko slova koji traje u različitim jezicima, a da njegova veza s prvim govornikom nikada nije prekinuta. Neovisno o odgovoru na pitanje kako je ljudski govor razgranat u neizbrojivo mnoštvo jezika, u svim vremenima i krajevima, svakome sudioniku u njemu ostaje mogućnost da preko njega bude povezan i s prvim i s posljednjim. Nema ničeg ljudskog, a da ono može biti izgubljeno tako da ga više nije moguće pronaći.

⁶ Vidjeti Dizdar, *Stari bosanski tekstovi* i Kuna, *Hrestomatija starije bosanske književnosti*; ista *Srednjovjekovna bosanska književnost*.

Knjiga *Kameni spavač* može da se čita kao pjesnička objava u punom smislu tog pojma, kao pronalaženje onog što se većini činilo zauvijek izgubljenim. Ona nije propovijed: u njenome govoru prisutni su *krstjani*, ljudi koji tragaju za očišćenjem i povratkom. Njihov se govor u Dizdarevom pjesničkom otkrovenju pokazuje kao sakralni, jer svjedoči čistotu ljudskog početka i kraja. A ništa na zemlji i nebesima i među njima nije vrijedno čovjekovog odustajanja od te čistote. Ti su bosanski ljudi nastojali da slijede Pomazanog i/ili Hvaljenog, te tako ozbilje ili otkriju pomazanje i hvaljenost kao najvišu mogućnost svog jastva, kao onu jednu i istu srijedu koja je razlog i svrha sveg postojanja.

Zemlja i nebesa, kao i sve među njima, jesu vazda dovoljni za takvo zapućenje. Nema ničeg nedostajućeg u čovjekovom “sada” što bi moglo biti razlog izostajanja iz te velike vojne protiv svake ljudske pohlepe i svakog neznanja. Cilj krstjanskog (i muslimskog) puta jeste očišćenje kao uvjet primanja Mira i bivanja činiteljem Mira (*eirenopoi, muslimun*), pa je iza svih slova njihovog nasljedstva moguće tražiti to čime su objavljivane njihove ljudskosti.

Bosanski krstjani (i bosanski muslimani) okrivljivani su i progonjeni. A pisci povijesti su obrtali to stradanje, predstavljajući krstjane (i muslimane) kao otpadnike od prave vjere i progonitelje drugih. Njihove knjige su uništavane i raznošene. Njihovi ostaci su danas svuda po svijetu – u Njemačkoj, Italiji, Srbiji, Hrvatskoj, Rusiji, Bugarskoj, Irskoj, Makedoniji, Crnoj Gori, Sloveniji i Ukrajini.⁷ Ali njihovo usmeno tumačenje je još uvijek među bosanskim ljudima, u živom govoru koji nikada ne ostaje bez nestvorene svjetlosti, one koja se stalno pokazuje u svojim novim objavljenjima.⁸

⁷ O sadržaju i sudbini tih knjiga vidjeti u Kuna, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Nazor, “Rukopisi Crkve bosanske”, Riedlmayer, “Convivencia under Fire: Genocide and Book-Burning in Bosnia”.

⁸ Helenist Milman Parry je tridesetih godina 20. stoljeća otkrio do tada malo poznato usmeno naslijeđe Bosne. To njegovo otkriće je bilo pravo znanstveno čudo. Preko dvije stotine tisuća stihova do tada nepoznatog usmenog naslijeđa zabilježili su Milman Parry, Albert B. Lord i njihovi saradnici. Tako je nastala poznata zbirka usmenog naslijeđa “Milman Parry” na univerzitetu Harvard. Vidjeti Lord, *The Singer of Tales*; Čolaković, “Bosniac epics – problems of collecting and editing the main collections” i Vidan, *Embroidered with Gold, Strung with Pearls*.

Nakon stoljeća nejasne prisutnosti u ostacima krstjanskog naslijeđa i živom toku usmenog pjesništva u bosanskom siromaštvu, taj je duh, čini se, preko Maka Dizdara razgovijetno i opet progovorio preko Spavača.

Lovci heretika, koje su moćne vlasti otpravljivale protiv krstjana, i spaljivatelji knjiga u mnogim dobima, nisu jedine mračne sile koje su pokušavale ugušiti taj glas. Stanje jastva je vazda između nebeskih visina i zemaljskih dubina. Ta okomica je samo znak uzlaznog puta u jastvu, od najniže nizine prema najljepšoj uzvisini. Kada čovjek izgubi usmjerenost prema toj svojoj najljepšoj uzvisini, znakovi u obzorjima prestaju biti prozori iza granica, pa se pokazuju kao prozori i vrata kroz koje nije moguće ni gledati ni proći. U takvome stanju čovjek je sebi najveći neprijatelj, jer je posve okrenut vanjskom svijetu i bez poštovanja prema blagu koje je oduvijek i zauvijek u njemu.

Možda nije slučajnost što Dizdarevo *nom de guerre* i književno ime znači *mak* (*papaver*), simbol zemlje, sna i smrti. Obrnuti red slova te imenice označava *kam*, srednjovjekovnu riječ za *kamen*.

Kameni spavač prvi put je objavljen u dobu hotimične gluhoće za sveti nauk i svetu umjetnost—dobu u kojem su njegovi svećenici mislili da su “zablude o nevidljivome” ostavili iza sebe jednom i zauvijek, te da su oni neopozivo dokazali da mjerljivi svijet jeste i jedini postojeći, pa kao takav i dovoljan za ispunjenje svih čovjekovih želja i namjera. Oni su pokazivali na skorbu budućnost zemaljskoga raja, pri čemu su ljudske patnje u njihovome dobu i kroz sve minule milenije ostajale bez objašnjenja. U imaginaciji sretnoga života između rođenja i smrti, na potčinjenoj i preoblikovanoj zemlji, govoreno je o rajskome dobu i njegovoj osvjetljenosti iz pretpostavljenog savršenog društva koje jamče revolucionari, iako su u svemu tome ključna pitanja o razlogu i svrsi čovjekovog bivanja postajala zamračenija i zaglušenija.

Dizdarevo ustrajno usredsređivanje na znakove isklesane po stećcima i ispisane u rijetkim preživjelim srednjovjekovnim bosanskim rukopisima, kao i njegovo trajanje u živom toku usmenog naslijeđa koje protječe kroz stoljeća, omogućilo mu je da se spusti do najdaljih dubina jezika, te da se odatle vrati s govorom vječnosti. Mogao se vratiti, jer taj govor nikada nije

bio posve ugušen: ostajao je u svima onima koji su, u svim razdobljima, svjedočili narav svoga bivstva i svoju vjeru u znakove koje su vidjeli u svijetu oko sebe. To je tako, jer je u svakome čovjeku punina koju je moguće otkriti i objaviti u svakome vremenu i na svakome mjestu. U svim vremenima i mjestima sačuvani su znakovi koji podsjećaju čovjeka na riznicu u nestvorenoj srijedi njegovog jastva. Kada god je neka pojava svijeta prepoznata kao znak Stvoritelja, ona postaje prozor od jedne prema drugoj razini postojanja, pa usmjerava prema nestvorenoj srijedi čovjeka.

Knjige i natpisi bosanskog naslijeđa čuvaju vezu sa svetim predanjem jedino u njihovoj povezanosti sa živim usmenim tokom kroz brojne naraštaje. Vanjskost im je bosanska, ali njihova unutarnja bit jeste izvan granica pojedinačnosti. U njima, preko znakova čitljivih jedino u svjetlosti svetog nauka, svetost postaje dosegljiv ljudski cilj. Dosegljiv, jer je potpuno znanje najdublja srijeda svake ljudskosti. Ako čovjek hoće da mu ta srijeda prozbori preko vanjskih znakova, potrebno je da prizna istinu svega u postojanju i svoju stvorenost u punini i s njome.

Čovjek jeste stvoren radi potpunosti. Doveden je na površ zemlje, s njenim dolinama i uzvisinama, te rijekama i morima. Nad njim je nesvladivo prostranstvo nebesa. Neizbrojivo je mnoštvo puteva koji su pred njim – i lijevo i desno, i natrag i naprijed, i dolje i gore. Gdje god i kada god krenuo, znakovi u obzorjima svijetlit će u njemu i pokazivat se kao njegovo unutarnje blago. Hoće li čovjek odabrati da krene prema toj svjetlosti u sebi ili prema znakovima u obzorjima kao kraljevstvu koje želi osvojiti? To je vazdanje pitanje o njegovom putovanju. Nema ni mjesta ni doba u kojima čovjek izmiče tom pitanju.

Čovjek u sebi ima sve što mu treba za putovanje, kako Mesih Isa, Merjem sin, kaže: “Božije kraljevstvo je u vama”⁹; pa “iščite, i bit će vam dato; tražite, i naći ćete; kucajte, i bit će vam otvoreno”¹⁰.

Te Kristove riječi obznanjuju čovjekovo dolaženje u svijet iz punine, kao i njegovo prolaženje kroz taj svijet radi te jedne i iste punine. I pitanje i odgovor o ljudskosti u svakome su jastvu.

⁹ *Luka*, 17:21.

¹⁰ *Matej*, 7:7.

Osim savršenosti, nema ničeg što bi moglo biti razlog i svrha čovjekovog bivanja u svijetu.

Ta poruka je, čini se, nepogrešivo vodila Pjesnikovo pero po bjelini lista. Na taj je način Pjesnik slijedio nalog s više razine svog jastva, a ne nagađanje i strast. Nije njegovo govorenje bilo odozdol, iz tmaste tvari postojanja. Pjesnik je činom pisanja postao još jedan svjedok prvotnog i općeg predanja. Ili one mudrosti koja prožima svaku svetu tradiciju. Pa ipak, iako sveti nauk i njegovi simboli tako snažno osvjetljaju *Kamenog spavača*, njegove riječi pisane su u okolnostima uvjetovanim postrenesansnim poricanjem veze između pjesništva i svetosti. Drukčije rečeno, uzajamnost između Dizdareva pjesničkog glasa, na jednoj, te jezika i znakova svete umjetnosti i svetog nauka, na drugoj strani, moguće je rasvijetljivati ako čovjek sebi dopusti da bude vođen perenijalnom mudrošću koja ne ovisi ni o mjestu ni o dobu. A srijeda ljudskog jastva carstvo je te mudrosti. Tèk u toj uzajamnosti moguće je shvatiti Pjesnikovu ulogu - graditelja mosta između bosanske prošlosti i budućnosti, vidljivog i nevidljivog, tvari i Duha, te šutnje i govora.¹¹

Perenijalna mudrost nema ni prošlost ni budućnost. Ona je jedna i ista, i kada je skrivena u dubini jastva, i kada je u govoru vjesnika i pjesnika. Govor Spavača je jasan i nadlazi prevlast pohlepe i neznanja većine ljudi njegovog vremena.

Vječna jednost Istine otkriva se u različitim vremenima preko različitih vjesnika. Nebesa, zemlja i sve što je među njima, njena su pozornica. U ukupnosti postojanja objavljeno je neizbrojivo mnoštvo njenih strana i mogućnosti. Sve to je spuštanje ili potvrda Jednosti. Onako kako je ta Jednost početak

¹¹ Dizdar piše svoju knjigu iz egzistencijalne uronjenosti u zaboravljenju, porečenu i iznakaženu Bosnu. O njegovoj smještenosti u odnosu na preovlađujuće vidike jedne zemlje razdijeljene u brojne ideologijske konstrukcije Amila Buturović piše: "Višestruko je Dizdarevo uplitanje u skupno zamišljanje. Prvo, on okreće nacionalni časovnik na vrijeme koje je obično odbačeno kao nevažno za pitanje nacionalnog pripadanja. Čineći tako, on premošćuje postojeće nacionalne kategorije Bosne i Hercegovine – Srbina, Hrvata i Muslimana – neizravno odbijajući nacionalno razdijeljenje koje zahtijeva institucijska rasprava o nacionalnosti. Drugo, on određuje bosanski identitet smještajući ga topografski oko grebalja sa stećcima koja ukazuju na kulturnu usadenost i prirodanost u predio. I treće, Dizdar se okreće od neke vrste epike i/ili novelističkog pričanja o pripadanju koje veliča nacionalne osobine kao prirodene, istražujući umjesto toga različite pjesničke oblike da bi izgradio međutekstovnu tapiseriju od običnih glasova, slika i životopisa koji leže u bosanskoj zemlji." (Buturović, *Stone Speaker*, 83)

i kraj svih svjetova, isto tako je i početak i kraj svake ljudske pojedinačnosti. U toj ljudskoj pojedinačnosti je sve znanje nebesa, zemlje i svega što je među njima. To znanje može biti zaboravljeno ili izgubljeno, ali nikada i uništeno. Svi svjetovi su s čovjekom da bi ga na to podsjećali. S njime su i vjesnici koji mu pokazuju što on ima kao svoje najveće blago: čovjek slazi od savršenosti i njoj uzlazi.

Ta jednost svijeta ima neizbrojivo mnoštvo pokazanja. I vijesti koje Jednost spušta svojim vjesnicima, kao govore i knjige, imaju brojne i različite oblike. Tako, različite objave - bilo da su nazvane judejstvom, hindustvom, kršćanstvom, islamom i tome slično - uvijek čuvaju vezu s Istinom. Ti su sveti oblici često preinačeni u ustrojstva ideologije i vlasti. Iako se može činiti da takva ustrojstva čuvaju vezu sa Svetim, pristajanje samo uz njih, uz zanemarivanje njihovog jednog i istog izvora, nikog ne približava Istini, jer nerijetko ustrojstva i poreci gube vezu s Istinom, pa je, umjesto svjedočenja, pokrivaju i zamračuju.

Tokom mnogih stoljeća u Bosni su se susretala i preplitala različita sveta predanja. Ta predanja prvenstveno se osnivaju na različitim tumačenjima istine o Kristu, Pomazanom (*Māšīa, Mesija, al-Masīh, Hristos*). Svojim zemljopisnim položajem Bosna je bila pozornica na kojoj dvije tisuće godina traju rasprave i svjedočenja te istine. Njezina povijest nosi neizbrisiv otisak različitih nauka, od kojih su najjasniji oni što ih zovemo krstjanskim, pravoslavnim, katoličkim i muslimanskim. Različiti načini čitanja jedne i iste Biti kao Njenih različitih objavljenja dodijelili su Bosni posebnu ulogu u uobličavanju svijeta kao jedinstva u mnoštvu. Okupljenost bosanskih ljudi oko mogućnosti različitog čitanja jedne i iste Poslanice, kao i objavljenja jedne i iste Suštine u različitim poslanicama, ostavila je naslijeđe dokaza i protivdokaza o naravi Krista, preko kojeg su njegovi sljedbenici pokušavali u sebi pronaći odgovor na pitanja o Bogu, svijetu i čovjeku.

Iako Bosna postaje ime koje upućuje na raznolikost svetog predanja, različiti putevi prema Istini svjedoče jednu i istu svrhu: ljudsko pravo na izbavljenje ili sreću u savršenosti. U skladu s tim znanjem, nijedan ljudski dug nije prihvatljiv ako ne podržava pravo na sreću u savršenosti. Ni za jedno ljudsko

stanje nije moguće reći da ozbiljuje to pravo. Sve dok je čovjek u svijetu, on je na putu prema tome cilju u sebi. Taj cilj ostaje vazda vrijedniji od svakog ljudskog postignuća: prava ljudska vrijednost nadlazi svako stanje na putu prema njoj.

U srednjovjekovnim vremenima nauči dva velika svjetska ustrojstva, katoličanstva i pravoslavlja, potiču odlučniji, zaseban bosanski pristup poruci Pomazanog, kao svojoj vjeri koja nema imena, jer joj ono, kao najdubljoj zbilji jastva, i ne treba.

U neko doba, početkom trinaestog stoljeća ili poslije, Bošnjani uspostavljaju svoju zasebnu crkvu¹², raspaljujući tako neprijateljstvo vjerskih i vladavinskih ustrojstava koja su ih okruživala. Crkva bosanska traje kroz stoljeća. Pa čak i kada je preinačena u više drugih predanja, ona nastavlja svoju prisutnost preko perenijalne mudrosti koja je jedna i ista u različitim historijskim pokazanjima. Vrhovni mostar te crkve bio je djed koji je smatran Kristovim vikarom i nasljednikom apostola Petra.¹³ Njezini članovi, krstjani i krstjanice, jesu, prema vlastitom uvjerenju, “pripadnici Crkve Kristove”¹⁴ i “prave vjere apostolske”¹⁵. A prema crkvenim i državnim tumačenjima iz susjedstva, oni su opasni patareni heretici¹⁶ i prokleti jeretici “naricajuštei se kr’stijane i kr’stijanice, a ne klanjajušte se svetim’ ikonam’ i kr’stu č’s’tnomu”¹⁷.

¹² O povijesti, nauku i ustrojstvu Crkve bosanske, te znanstvenim i drugim sporovima u vezi s tim, vidjeti Čošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*; Šanjek, uredio, *Fenomen “krstjani” u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*; isti, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15.st.)*; isti, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*; Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation*; Šidak, *Studije o “crkvi bosanskoj” i bogumilstvu*; Loos, *Dualist Heresy in the Middle Ages*; Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*; Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*. U nacionalnim ideologijama devetnaestog i dvadesetog stoljeća bosanska religijska pluralnost je tumačena kao anomalija. Takva tumačenja su glavni sadržaj antibosanskih programa. O nedostajanju kognitivnog instrumentarija za razumijevanje društvenih, kulturnih i političkih prilika u Bosni, te posljedičnom nesnalaženju najvažnijih činitelja međunarodnog poretka u odnosu na razaranje te zemlje na kraju dvadesetoga stoljeća, vidjeti Campbell, *National Deconstruction: Violence, Identity and Justice in Bosnia*; i Malcom, *Bosnia: A Short History*.

¹³ Morellio, *Codices manuscripti latini Bibliothecae Nanianae*, 12-13.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Truhelka, “Testamenat Gosta Radina”, 368.

¹⁶ Vidjeti npr. Ilarino da Milano, *Fra Gregorio O. P. Vescovo di Fano e la “Disputatio inter catholicum et paterinum hereticum”*, 85-140.

¹⁷ *Ćirilski rukopisi*, Zagreb: Arhiv JAZU, III, a, 41, fol. 31r - 34 r.

Istraživanja učenja Crkve bosanske, na osnovi preostalih njihovih knjiga i zapisa, ne potvrđuju odvojenost bosanskih krstjana od slova Evandjelja. Mnoštvo je naznaka o njihovim tumačenjima tog jednog i istog teksta kojima su gnjevili svoje neprijatelje. Sakrament krštenja, koji bosanski krstjani nazivaju “krštenjem Kristovim” ili “krštenjem knjigom”, dijeli se kod njih polaganjem ruku i predavanjem Svete Knjige.¹⁸ Krštenje ili pomazanje Knjigom značilo je krstjanima okretanje prema čistoti i svjetlosti, izvornoj svjetlosti Hvaljenog, koja začecem biva prenijeta svakome biću, dok je još zaštićeno u čistoti Riječi i njenom prvom pokazanju u milosti maternice.

Bosanski muslimani, koji su u povijesnoj neprekinutosti i duhovnoj jednosti s bosanskim krstjanima, sačuvali su sve do ovog vremena obred pomazanja Knjigom. Prema tom predanju, kada nevjestu dovedu u ženikovu kuću, odmah nakon što prekorači avlijski prag, ona desnom nogom prevrne ibrik s vodom. Čineći tako, nevjesta posvjedoči svoje pristajanje uz Božiju Objavu: “Božije pomazanje! A ima li ikog ko pomazuje ljepše od Boga?”¹⁹ Nevjesti, potom, na glavu polažu Svetu Knjigu, *Kur'an*. To odražava poziv dan u odjeljku pete sure: “Od Boga vam je došla Svjetlost i Jasna Knjiga, kojom Bog vodi svakog koji slijedi Njegovo zadovoljstvo na putovima Mira, i izvodi ih iz tmina u svjetlost, Njegovim dopuštenjem; i On ih vodi uspravnim putem.”²⁰

Svijest o Knjizi kao svjetlosti i slavi Utješitelja okreće krstjane “velikoj vojni” u sebi, kako bi na taj način bile okončane sve vojne u svijetu - “da otvr’žeše se nečastivije i pl’tske pohot i cilo mudro blagovr’no poživmo v’ ninašnjem’ vici čajušte blaženoga ujupvanije i prosvještenije slavi velikago Boga”.²¹ Okrećući se prema toj pozornici jastva, Spavač svjedoči pred onim čovjekom koji je u tminama svog pristajanja uz privid jave:

¹⁸ Torquemada, “Symbolum pro informatione Manicheorum”, 39.

¹⁹ *Kur'an*, 2:138.

²⁰ Isto, 5:15-16.

²¹ Dio *Pavlove poslanice Titu* (2:12-13) uključen u *Obrednik Crkve bosanske*, koji je u drugoj polovini petnaestog stoljeća napisao krstjanin Radosav za krstjanina Goisava, a čiji se izvornik sada čuva u Vatikanskoj knjižnici kao *Manoscritto Borgiano Illirico*, 12, fol. 59. Vidjeti Nazor, *Radosavljeva bosanska knjiga*, 58 v.

Jer najmanje znaš da u svome žiću
 Najteža rvanja su
 I ratovi pravi
 U samome
 Biću

(“Putovi”)

Tako, svoj grad i svoju kuću kao znakove jastva usmjerenog Miru krstjani/miritelji posvećuju osvješćenju onog što je za jastvo najpresudnije, ali i najmanje znano, kako Spavač kaže,

Za sve vojnike u velikoj vojni
 Što vojuje se
 Protiv
 Vojne

(“Hiža u Milama”)

Krstjansko ili Spavačevo ustrajavanje na neodvojivosti spoznaje sebe od spoznaje Boga, što je, prema njihovome vjeronanju, uvjet za otkrivanje čovjekovog izvornog dostojanstva ili saveza s Bogom, poticalo je i pokretalo protiv njih gnjev i nasilje. Nastojanje tih ljudi da im vjera bude odnos s Bogom kao Vjernim, a to znači da im ni svećeničko ni carsko “ja” ne određuje cilj, raspaljivalo je mržnju nositelja vladavinskih ustrojstava u njihovome okruženju. Što su krstjani/miritelji više ustrajavali na otvorenosti svoga “ja”, neprijateljstva njihovog “ti” postajala su žešća: inkvizicijski pohodi i istrage prožimaju njihova vremena i mjesta. Ali krstjani/miritelji time nisu uništeni.

Ti su pohodi bili samo neka od brojnih pokazanja borbe koja određuje historiju Bosne, borbe između okrutnog neprijatelja koji se izvana ustremkuje na one kojima je rat u sebi preči od svakog drugog, pa im se ognjevi i mačevi stranih pohodnika pokazuju kao nemoćna prijetnja. Njihova su jastva nesvladiva, kada god svjedoče nestvorenost i nestvorljivost svoje srijede.

Mnogi su se osvrtni nasljedstvu bosanskih krstjana kako bi u njemu pronašli potvrde svojih zatvorenih predstava o svijetu. U tim su nastojanjima oblikovana različita i suprotstavljena tumačenja. U Dizdarevoj su pjesničkoj objavi ta tumačenja predstavljena kao mnoštvo putova preko kojeg se čovjek okreće svojoj srijedi kao izvoru i ušću.

Svako “ja” određuje njegovo “ti”. Nema načina da ono utekne od tog “ti”, osim u svoju otvorenost, u nestvorenu i nestvorljivu srijedu koja sve obuhvaća, koja je jedini izlaz iz ograničenosti u beskonačnost i vječnost. Zato Spavač poručuje svome neprijatelju:

(Shvatam te:
 Čovjek si u jednom prostoru i vremenu
 Što živi tek sada i ovdje
 I ne zna za bezgranični
 Prostor vremena
 U kojem se nalazim
 Prisutan
 Od dalekog jučer
 Do dalekog sutra
 Misleći
 O tebi
 Ali to nije sve)

(“Putovi”)

Gdje je život, tamo je i svijest. A gdje je svijest, tamo je i znanje kao odnos svjesnog koji saznaje i onog što on saznaje. Taj odnos saznavatelj-saznavano dodjeljuje predmetu saznanja položaj izvora. Najveći dio onog što čovjek zna dolazi mu iz vanjskih izvora preko učenja ili primanja. Kada su ti vanjski izvori znanja uzeti kao najvažniji, čovjekovo jastvo je potčinjeno pojavama koje uglavnom nisu njegove. U toj potčinjenosti jastvo koje saznaje nerijetko je zanemareno i pokriveno. Vanjski izvori znanja su na svim stranama. Oni su u međusobnom neprijateljstvu, a svi se usmjeravaju prema saznavatelju.

Moguć je i drukčiji slijed odnosa saznavatelj-saznavano. Ljudsko jastvo ima u svojoj srijedi znanje svega. Nema ničeg u svim svjetovima a da nije objedinjeno u srcu, Umu ili Duhu kao nestvorenoj srijedi svakog jastva. U skladu s time, čovjek se ozbiljuje u odnosu sa svojom srijedom. Samo ta srijeda kao znanje svega može dovesti jastvo do istosti bivanja i znanja.

Sve što je u svjetovima, svi putovi i zakoni, svi vjesnici i carevi, mogu na to ili podsjećati ili vojevati protiv te neosvojive tvrđave ljudskosti. Nikada čovjek nije bez mogućnosti da otkrije ili ozbilji svoje jastvo u toj srijedi. A to znači da je u čovjeku

vazda njegov savršeni početak, pa tako i savršeni povratak. Ni jedno vanjsko prijateljstvo ili neprijateljstvo ne može biti presudnije od tog ozbiljenja u srijedi jastva. Zato “ja” pred svakim neprijateljem može reći:

Ti ne znaš dakle da zlo si moje najmanje
između mnogih
Mojih
Velikih
Zala

Ti ne znaš s kim
Imaš posla

Ti ne znaš ništa o mojoj mapi putova
Ti ne znaš da put od tebe do mene
Nije isto što i put
Od mene
Do tebe

(“Putovi”)

Ako je ljudska srijeda nestvorena i nepovrediva, i sa svojom “mapom putova”, šta je, onda, narav svetog nauka sadržanog u vjeri krstjana i Dizdarevom djelu?

Uvjet odgovaranja na to pitanje je usredsređivanje na pojam “svetost”. Šta je sveto?

Sveto je neizmjerljivo, nadlazeće, skriveno u krhki oblik koji pripada ovom svijetu; ono ima svoja određena pravila, svoje strahotne iskaze i svoje milosne kakvoće; uz to, svaka povreda svetog, čak i u umjetnosti, ima neprocjenljive posljedice. Sveto je suštinski nepovredivo, i to tako da svaka pokušana povreda pada na glavu nasilnika.²²

Dizdarev Spavač nije ni u javi ni u smrti, ali jeste odmaknut od jave prema smrti, pa tako bliži Zbilji. Bliži, jer se potpuna sigurnost čovjeku pokazuje u dvoje, u njegovom sada i njegovoj smrti. Potpunost sigurnosti dokida tu dvojinu. Nisu moguće dvije potpune sigurnosti. Sada i smrt su samo dva pokazanja jedne i iste potpune sigurnosti. Zato je Spavačevo kazivanje s tog mosta između privida i Zbilje. Njegov odgovor je Slovo razlučeno u tri

²² Schuon, *Art from the Sacred to the Profane*, 4.

slova između svih putova i Poruke: Slovo o čovjeku, Slovo o nebu, Slovo o zemlji. A slovo je počelo i prvina sveg stvaranja, riječ i govor, znak i tumačenje, zapovijed i oprostjenje, prokletstvo i slava, glas i slušanje, kazivanje i pisanje.

Bog stvara Riječju. Njegova Riječ je počelo svega: “Njegova zapovijed, kada nešto hoće, jeste da za to kaže: ‘Budi!’ – i to jest.”²³ Riječ je tako i onaj koji je govori, ali i ono što on govori i njome izvodi u postojanje.

Iskoni bê slovo. I slovo bê ot B(og)a. I B(og)ъ bê slovo. I se bê iskonê u B(og)a. I vsa têtmъ bêše: i bež nego ničtože ne bê, eže bê. Vъ tomъ životъ bê, i životъ bъ svêtъ člov(ê)komъ. I svêtъ bê vъ tmi svititъ se, i tma ego ne obuê.²⁴

U svakome svetom nauku presudan je taj odnos Svjetlosti i tame, ili Uma i svjetova. I svijet i čovjek u nestvorenoj Jednosti kao Svjetlosti i Umu imaju svoj početak i kraj. Ali i svijet i čovjek su vazda između početka i kraja. Potpun početak je isto što i potpun kraj. Sve u postojanju kazuje o ta dva imena Jednog. Zemlja i nebo znakovi su tih dviju krajnosti kojim Jednost obznanjuje Sebe.

U svetome nauku ključni pojam je Um. Iako je u različitim vrstama znanja i neznanja zadobio brojna i međusobno raznolika tumačenja, samo u svetome predanju njegovo značenje ima jasnoću i čistotu. Njime je tu označena čista umnost koja nije ograničena mišljenjem, niti je vezana za nekog određenog pojedinca. Valja naglasiti “označena”, ali ne i određena. Um nije odredljiv, a to znači da obuhvata ukupnost mnoštva u njegovoj povezanosti s Jednošću. Cjelina sveg postojanja, sa svim svojim pojedinačnostima je u njemu, ali ga ne iscrpljuje i ne obuhvaća. Zato Um sve određuje, iako nema ničeg u postojanju što bi njega moglo odrediti.

Um jeste Jednost. Ali, sve dok ustrajava razlučni privid u dubini svakog stvora, Um se predstavlja u tri osnovna iskaza. Prvi je *Božiji Um*: čista Svjetlost i čin. Drugi je *kozmički Um*: prijemnik i ogledalo u odnosu prema Bogu, a Svjetlost u odnosu

²³ *Kur'an*, 36:82.

²⁴ *Ivan*, 1:1-5. Početak *Evandolja po Ivanu* (1:1-17) je završetak *Obrednika crkve bosanske*. Vidjeti Nazor, *Radosavljeva bosanska knjiga*, 57-57v; i Šanjek, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, 160.

prema čovjeku. I treći je *ljudski Um*: ogledalo u odnosu na oba prethodeća iskaza, a Svjetlost u odnosu na pojedinačno jastvo. Uloga Uma u zbilji je obrnuta: on razlučuje povanjštinjeno da bi ujediniio pounutarnjeno.²⁵

Stvaranje Uma prethodi stvaranju nebesa, zemlje i čovjeka, kao i svega drugog. Ta ga prvotnost čini najbližim Bogu. Ali, Um je i iznad svakog pojedinačnog oblika. Zato je moguće reći da je Um najprožetiji Nestvorenim. Budući da je Um iznad svega stvorenog, on se odražava u svemu. S obzirom na to da je on najbliži Jedinosti, sve što je njime osvijetljeno svjedoči Jednost. Zato Um povezuje svijet pojava s Nestvorenim Stvoriteljem i prožima sve pojave Istinom. A te pojave, budući da su znakovi koji pokazuju prema Jednosti, mogu onda postati Govor jer nose trostruki pečat - Bog, Duh i Hvaljeni. Budući da Bog objavljuje Sebe Duhom preko Hvaljenog, to što Hvaljeni kazuje kao Riječ prenosi mu Duh.

Jednost se pokazuje u mnoštvu, a Mir u kretanju. Mnoštvo i kretanje su u Jednosti i Miru, i obrnuto. Sve što je u mnoštvu i kretanju svjedoči Jednost. Svaka pojedinačnost u obzorjima i ljudskim jastvima ima, u skladu s tim, narav znaka stvorenog s Istinom. A najunutarnjija bit svakog znaka – ono što je “iza” njegove prostorne i vremenske ograničenosti – jest u ukupnome lancu postojanja povezanosti s Umom.

I čovjek, kao znak, ogleda svojstva svog Stvoritelja. Zato nije začudno što upravo četiri imena, koja je pjesnik primio, prividno mimo svoje volje - *Mehmed (Muhammad)*, *‘Alija (‘Alī)*, *Muharem (Muharram)* i *Dizdar* - oblikuju znakovni okvir njegovog pjesništva, kao što to čine i znakovi na bosanskim stećcima i starim knjigama. S tim u vezi su i oba imena Pjesnikove majke – *Nezira (Nādhīra) Babović*.

Bit koja upravlja svakim znakom jeste posve neovisna o obliku ili jeziku. Pokazanja znakova u vanjskome svijetu dostupna su čovjeku preko raz-Uma, ali njihova unutarnja punina jedino preko Uma. Raz-Umu odgovara mozak, a Umu Srce. Otvorenost čovjeka prema Umu omogućuje da svi znakovi u obzorjima i jastvu budu “povezani” sa svojim prauzorima u Jednosti, te tako

²⁵ O razvijenijim tumačenjima tih uzajamosti vidjeti naprimjer Schuon, *Gnosis: Divine Wisdom*, 78–83, i Chittick, *Science of the Cosmos, Science of the Soul*, 29-30.

prevedeni u puninu Istine, gdje su znanje i bivanje jedno i isto. To je tako jer su riznice svega u Jednosti, odakle svjetovi i sve u njima slaze u postojanje, i to vazda u poznatoj mjeri.²⁶ Kada su na taj način povezana mnoštva stanja Bića, Božija Riječ postaje poznata kao Poslanica, koja obznanjuje da sve što je stvoreno hvali svoga Stvoritelja.

Čovjek s puninom takvog poslanja jeste Poslani. On je zvan *Muhammad* (Hvaljeni), jer se u njemu i preko njega pokazuje: “Hvala Bogu svitovim gospodu, milostnomu primilostnomu, dni dlga cisaru!”²⁷ Njegove riječi i njegova djela prenijeti su kao Predanje, kojim se obnavlja i potvrđuje ljudska veza s Istinom. Hvaljeni je, zato, granica dva mora, slatkog i slanog, svijeta uzora i svijeta oblika. U drugi, to jest svijet razuma, on donosi Um, kao Slovo, a iz njega podiže smisao svih znakova, u obzorjima i jastvima, na više razine Bića. Tako se, preko uzoritosti Hvaljenog, spuštено ponovno uzdiže. Ta veza između prvog i posljednjeg, te vanjskog i unutarnjeg, ozbiljuje se u Srcu. Zato je Srce, kao veza pojedinačnosti s Nadpojedinačnošću ili stvorenosti s Nestvorenim, Oko kojim Bog gleda Sebe.

Ako je svaka pojedinačnost znak, o njoj je moguće govoriti samo preko drugih znakova. Niža stanja u lancu stvaranja označavaju viša stanja. Svaki znak na svakoj razini postojanja pokazuje prema prauzoru u Umu. Tako, svi znakovi u obzorjima bivaju jasni tek kada se, preko Srca, ponovno spoje sa svojim prauzorima ili s Jednošću kao svojom izvornom riznicom.

‘*Ali* (Uzvišeni) u svijetu jeste osoba najbliža Hvaljenome. On nije isto što i Hvaljeni, jer sâm nije granica između dva mora, ali zna, svjedoči i slijedi njega. Uzvišeni jeste, u skladu s tim, primjer ljudima kako je slijeđenjem Hvaljenog moguće uzlaziti od tvari prema Duhu ili od mnoštva prema Jednosti. Njegovom položaju odgovaraju vrata na Gradu Znanja, kako Hvaljeni kaže: “Ja sam grad znanja, a Uzvišeni je njegova kapija: pa ko hoće znanje, neka ga uči od Uzvišenog.”²⁸

Zbiljni svijet učinjen je svetim preko Hvaljenog, jer Bog zabranjuje da ijednome znaku bude dodata ili oduzeta istina

²⁶ Vidjeti *Kur’an*, 15:21.

²⁷ *Kuran*, 1:2-4. Starobosanskom prevodu u tekstu odgovara: “Hvala Bogu, Gospodu svjetova, Milosnome Premilosnome, Kralju Dana duga!”

²⁸ Mufid, *Kitāb al-Irshād*, 21; Ṭabarānī, *Al-Mu’jam al-kabīr*, 11:65.

mimo Istine. Zato je čovjek u ovome svijetu *Muharram* – onaj koji je “pod zabranom” ili “sveti”, pa tako i “nepovrediv”. Čovjek znanja, koji shvaća da je to istina za sve svjetove, jeste onaj čije cijelo znanje i bivanje oblikuju jedan i jedini odgovor na pitanje:

Zar niste svjesni da Bogu sedždu čini
 sve što je u nebesima i na Zemlji –
 i Sunce, i Mjesec, i zvijezde, i planine,
 i drveća, i životinje, i mnogi od ljudi?²⁹

Tako, gdje god bio, čovjek znanja shvaća da je u Hramu ili u mjestu gdje voljno može iskazati poniznost, pa se preko mirenja povezivati s Bogom kao Mirom Ali, vrata Hrama, ili Grada Znanja, stalno ugrožavaju kriva mišljenja, jer neki ljudi niječu Jednost bilo pridruživanjem nečeg iz mnoštva Njoj, bilo zastiranjem Nje nečim. Zato je potpuni čovjek - dobri, pravedni ili sveti – u neprestanome ratu protiv opaćina svijeta izvan Hrama budući da je svijet izvorno čist, te da kao takav podsjeća čovjeka na savez s Bogom koji je najdublja srijeda svakog ljudskog jastva. Taj čovjek poznat je, također, kao *dizdar*, čuvar grada.

Majka Mehmeda ‘Alija, Muharemovog sina, Dizdara je Nezira, što znači “Zakletvom obećana”, “Navjestiteljica” ili “Opominjateljica”. Njeno porodično ime Babović izvedeno je od arapske imenice *bāb* koja znači “vrata”. I kada ono označava oca, i tada u svom najdubljem značenju kazuje o vratima. Ta dva imena mogu biti tumačena kao opominjanje čovjeka na njegov ulazak u svijet i izlazak iz njega, na tri bitna sadržaja svetog predanja – Jednost, Vjesništvo i Povratak.

To su obrisi svetog nauka koji osvjetljava pjesništvo Mehmeda ‘Alija Muharema Dizdara. Taj je nauk neovisan o mjestu i vremenu. On je iskaziv u svakome jeziku.

Kada je čovjek izgnan iz Raja zato što je prekršio nalog o zabranjenome (*haram*), sveti nauk je zastrt, ali nije i nestao. Iako tim činom pojedinačna unutaršnjost biva zamračena, tama nikada nije potpuna. A kada čovjek nauči da razlučuje zbiljno od nezbiljnog, zastrtost ili tama na znakovima u obzorjima i jastvu opet može biti skinuta. Čovjek “otrgnut od Neba” može se ponovno povezati (*religare*) s njime, uzlazeći stubama koje su mu puštene kao izbaviteljsko uže.

²⁹ *Kur’an*, 22:18.

Spuštanje tog izbaviteljskog užeta je Riječ koja povezuje Boga kao govornika i čovjeka kao slušatelja. Čovjekovo slušanje tog govora znači okretanje od vanjskog znaka kao predmeta koji potvrđuje volju da se pređe postavljena granica i usmjeri unutarnjosti sebe u kojoj nema ničeg nedostajućeg. Te su dvije mogućnosti ljudskosti posve obznanjene – odnos s vanjskim svijetom kao dovoljnom pozornicom čovjekovog podsjećanja i potvrđivanja, na jednoj, i odnos prema srijedi jastva kao cijeloj ljudskosti, na drugoj strani. Pred čovjekom su stalno te dvije mogućnosti. A samo jedna može biti počelna. Tradicija je izbor druge mogućnosti: čovjek se može ozbiljiti jedino u sebi. Ali taj izbor je vazda s izazovom i prijetnjom prve mogućnosti.

Ako čovjek traži značenje svog bivanja u svijetu, to jeste razlog dolaska i cilj prema kojem odlazi, onda ga ne može, prema tradicijskom učenju, naći nigdje izvan sebe. Ne može, jer ga nema i ne može biti izvan jastva tražitelja. Saznavanje kao odnos saznavatelja i Saznavanog počinje u Zbilji pa se njoj i vraća. A Zbilja se pokazuje kao Biće, Svijest i Sreća. Ako je Svijest isto što i saznavatelj, onda Bog jeste saznavano Biće. A Sreća je ujedinjenost saznavatelja i Saznavanog.

Jastvo kao saznavatelj i obzorja svega svijeta kao predmet saznavanja pričinjavaju se razdvojeni i neovisni. Taj privid uzrokuje ljudsko osjećanje neznatnosti i nemoći, ili potiče jastvo na groteskno sukobljavanje sa svijetom kao predmetom saznavanja i vladanja. A te razdvojenosti zapravo i nema. Čovjek i svijet su samo dvije strane jednog i istog obznanjenja Zbilje. Uvjet znanja je objedinjenje Bića i Svijesti u Sreću. To ne znači da postojanje svijetova ovisi o čovjeku i da ono svoju zbilju duguje njemu. Nije tačno ni obrnuto. Ni čovjek ne duguje svoju zbilju svjetovima. I svijet i čovjek svoje postojanje duguju Nužnom Biću, kao Svjesnom i Znajućem. I biće svijeta i biće čovjeka izvedeno je iz kakvoća i svojstava Zbiljnog. Sve pojave u obzorjima i jastvu nisu ništa do tragovi Zbiljnog. On je vazda i iznad i ispred tih tragova koji su Njegov govor ili Njegova knjiga. Slušati taj govor i učiti iz te knjige znači ostavljati sve tragove radi Onog koji je ispred i iznad njih.

Kako to postavljaju neki od sufija, svijet je Božiji san, ili, kako vedantist kaže, sve je *Maja*. Pitanje o traženju značenja

dolazi, onda, na ovo: Možemo li znati značenje svijeta ili bilo koje pojave u njemu, a da ne znamo značenje Zbiljnog? Možemo li znati značenje sna, a da ne znamo Tog Koji Sanja? Možemo li znati sebe bilo gdje osim u sebi?³⁰

Pjesnik ulazi u groblja, među stećke: iščitava znakove i zapise na njima i preostalim knjigama. On o tome kaže:

Sa kamenih gromada ulazili su u mene raznoliki simboli sunca, isprepletenog bilja i ispruženih ljudskih ruku. Noću sam opkoljen zapisima sa margina starih knjiga čiji redovi vrište upitnicima apokalipse. U pohode mi tada dolazi spavač ispod kamena. Njegove blijede usne od miljevine otvaraju se da bi njegov nemušti jezik postao zvučan. U njemu prepoznajem sebe, ali još nisam siguran, da sam na putu skidanja plašta sa ove tajne.³¹

Spavač u šutnju svog jastva sabire cijelo postojanje – nebesa, zemlju i sve što je među njima. Njegovi su znakovi u tome svemu i to u oba smjera – od obzorja prema jastvu i od jastva prema obzorjima. Ništa od tog nije svrha sebi. Skidanje zastora s jastva nije dovršivo ni u čemu do u Jastvu. Ni nebesa ni zemlja, niti išta među njima nemaju značenje do podsjećanja na to skidanje zastora ili saznavanja sebe. Spavač kazuje o pet mudraca koji odgonetaju čudni zapis na grebnome kamenu. Brojne su mogućnosti tumačenja tog zapisa na različitim stupnjevima postojanja od smrti kao dubokog sna do prividne jave. Ali, samo je jedno tumačenje sigurno - ono koje nije izrecivo. U njemu su objedinjeni i saznavatelj i saznavani, kazivatelj i slušatelj. Takvo tumačenje zbiva se u potpunom buđenju ili u smrti zaborava. Ogledalo izvrće privid, pa svijet postavlja naspram svijeta, i jastvo naspram jastva. Na taj se način znakovi u obzorjima okreću ili vraćaju Jastvu kao Licu koje je na svakoj strani i koje nikada ne iščezava, i pored zaborava u prividu jave, snu i smrti:

A peti od nas iz čvrstih pesti i drhtavih prsti
 Ogledalo spasonosno i jasno
 Nehotice
 Na tle
 Pusti

³⁰ Chittick, *Science of the Cosmos, Science of the Soul*, 145.

³¹ Duraković, *Govor i šutnja tajanstva*, 108.

Prepoznavši u tome trenu u njemu
 Izgubljeno
 Svoje
 Davno
 Lice
 (“Zapis o jednome zapisu”)

Bibliografija

- Bešlagić, Šefik, *Stećci - Kultura i umjetnost*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1982.
- Bukhari, Imam al-, *Sahih al-Bukhari*, prijevod Muhammad Muhsin Khan, 9 vols, Beirut: Dal al-Arabia, 1985.
- Buturović, Amila, *Stone Speaker: Medieval Tombs, Landscape, and Bosnian Identity in the Poetry of Mak Dizdar*, New York: Palgrave, 2002.
- Campbell, David, *National Deconstruction: Violence, Identity and Justice in Bosnia*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998.
- Chittick, William C., *Science of the Cosmos, Science of the Soul: The Pertinence of Islamic Cosmology in the Modern World*, Oxford: Oneworld, 2007.
- Ćirković, Sima, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1964.
- Ćošković, Pejo, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005.
- Čolaković, Zlatan, “Bosniac epics – problems of collecting and editing the main collections”, *Forum Bosnae* 39 (2007): 323-61.
- Dizdar, Mak, *Kameni spavač/ Stone Sleeper*, prijevod Francis R. Jones, Sarajevo: Did, 1999.
- _____, *Stari bosanski tekstovi*, Sarajevo: Svjetlost, 1971.
- Duraković, Enes, *Govor i šutnja tajanstva: Pjesničko djelo Maka Dizdara*, Sarajevo: Svjetlost, 1979.
- Fine, John, *The Bosnian Church: A New Interpretation*, Boudler: East European Quaterly, 1975.
- Ilarino da Milano, “Fra Gregorio O. P. Vescovo di Fano e la ‘Disputatio inter catholicum et paterinum hereticum’”, *Aevum*, 14 (1940): 85-140.
- Jones, Francis R., “Bringing Mak into the Mainstream-Textual and Cultural Issues in Translating Dizdar’s *Kameni Spavač*”, *Forum Bosnae*, 11(2001): 261-85.
- Kuna, Herta, *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Sarajevo: Međunarodni Forum Bosna, 2008.
- _____, *Hrestomatija starije bosanske književnosti*, Sarajevo: Svjetlost, 1974.
- Lord, Albert B., *The Singer of Tales*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003.
- Loos, Milan, *Dualist Heresy in the Middle Ages*, Prague: Academia, 1974.
- Malcom, Noel, *Bosnia: A Short History*, London: Macmillan, 1994.

- Mandić, Dominik, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago: The Croatian Historical Institute, 1962.
- Morellio, Jacobo, *Codices manuscripti latini Bibliothecae Nanianae*, Venezia: Antonii Zattae, 1776.
- Mufīd, Shaykh al-, *Kitāb al-Irshād (The Book of Guidance into the Lives of the Twelve Imams)*, New York: Tahrike Tarsile Qur'an, Inc., 1981.
- Nazor, Anica, uredila, *Radosavljeva bosanska knjiga: Zbornik krstjanina Radosava*, Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, 2008.
- _____, "Rukopisi Crkve bosanske", u Šanjek, *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, 539-62.
- Rački, Franjo, "Dva nova priloga za povijest bosanskih paterena", *Starine JAZU*, 14 (1882): 1-29.
- Riedlmayer, András, "Convivencia under Fire: Genocide and Book-Burning in Bosnia", u Rose, *The Holocaust and the Book*, 266-294.
- Rose, Jonathan, uredio, *The Holocaust and the Book: Preservation and Loss*, Amhest: University of Massachusetts Press, 2001.
- Schuon, Frithjof, *Art from the Sacred to the Profane: East and West*, Bloomington: World Wisdom, 2007.
- _____, *Gnosis: Divine Wisdom*, prijevod George E. H. Palmer, Middlesex: Perennial Books, 1990.
- Selimović, Meša, *Derviš i Smrt*, Sarajevo: Svjetlost, 1970.
- Šanjek, Franjo, uredio, *Fenomen "krstjani" u srednjovjekovnoj Bosni i Humu*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2005.
- _____, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15.st.)*, Zagreb: Barbat, 2003.
- _____, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1975.
- Šidak, Jaroslav, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb: Liber, 1975.
- Ṭabarānī, Abū al-Qāsim Sulaymān al-, *Al-Mu'jam al-kabīr*, 20 vols., Mawṣil: Maktaba al-'ulum- wa al-ḥikam, 1983.
- Torquemada, Johannes, "Symbolum pro informatione Manicheorum", u Rački, "Dva nova priloga za povijest bosanskih paterena", 1-20.
- Truhelka, Ćiro, "Testamenat Gosta Radina", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 23 (1911): 355-75.
- Vego, Marko, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, 4 vols., Sarajevo: Zemaljski muzej, 1962-70.
- Vidan, Aida, *Embroidered with Gold, Strung with Pearls: The Traditional Ballads of Bosnian Women*, Cambridge, Mass.: The Milman Perry Collection of Oral Literature, 2003.
- Wenzel, Marian, *Ukrasni motivi na stećcima/Ornamental motifs on tombstones from Medieval Bosnia and surrounding regions*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1965.